

УДК 94 (477) «XVIII-XIX ст.»

Москальов Д.В.

ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ Й КОМПЛЕКТУВАННЯ ДЖЕРЕЛЬНИХ КОЛЕКЦІЙ УКРАЇНСЬКИХ «АНТИКВАРІЇВ»

Стаття присвячена дослідженню особливостей формування й комплектування приватних джерельних зібрань українських «антикваріїв» другої половини XVIII – середини XIX ст. на основі аналізу їх наративів.

Ключові слова: «антикварний рух», Лівобережна Україна, зібрання джерел, історичні дослідження, евристична практика, археографічна діяльність, історіографічний процес.

«Антикварний рух» на Лівобережній Україні другої половини XVIII – середини XIX ст., що являв собою творчу евристичну, дослідницьку та едиційну діяльність української інтелектуальної еліти і становив важливу частину її духовного життя, відіграв значну роль у трансформації вітчизняної історичної науки (її структуризації, спеціалізації, методологізації). «Антикварний рух» репрезентувався не лише як важливе суспільно-культурне явище, що відіграло вагомую роль у збереженні інтелектуального потенціалу, духовно-культурної спадщини українського суспільства, але й як археографічно-джерелознавчий феномен, що знайшов своє місце у вітчизняній науковій традиції.

Не зупиняючись спеціально на розгляді історіографії проблеми, все ж зазначимо її певну мозаїчність та фрагментарність, розгляд у ній лише окремих фактів та сюжетів українського «антикварного руху», якими виражений сьогодні досліджуваний період у розвитку вітчизняної історичної думки, а також загальну «вписаність» цього явища до схеми національного відродження України, зведення його причин та мотивів до якогось окремого фактора-рушія, обмеження його часових та регіональних проявів.

Актуальність розробки теми полягає в тому, що вивчення «антикварної» діяльності представників української еліти досліджуваного періоду дозволяє краще зрозуміти складний процес становлення та розвитку вітчизняної історичної науки і ту роль, яку відіграла «антикварна» творчість для еволюції історичної свідомості та пізнання, формування ідентичності і збереження культурної спадщини українського суспільства.

Метою даної статті є аналіз особливостей формування приватних джерельних зібрань українських «антикваріїв» другої половини XVIII – середини XIX ст. через розкриття шляхів їх комплектації.

Колекції українських «антикваріїв» формувалися різними шляхами і система їх поповнення відображала особливості інтелектуальної творчості. Кожна колекція мала свою специфіку залежно від наукових пріоритетів та уподобань, аматорських захоплень певною історичною тематикою. Але, незважаючи на всі відмінності свого створення та існування, складу й змісту

(тематичні, хронологічні, видові), «антикварні» зібрання історичних джерел мали окремі спільні типові риси.

Передусім, підкреслимо, що більшість таких колекцій формувалися на основі вже існуючого фамільного архіву і представляли собою або його частину (виокремлену відповідно до певних інтересів), або ж охоплювали все архівне зібрання у комплексі (умовно розділене за окремими категоріями свого змісту).

Шляхи формування приватних зібрань у цілому були усталеними, але протягом всього періоду інтелектуальної діяльності конкретного «антикварія» зазнавали змін і перетворень, відбиваючи еволюцію творчих задумів й прагнень, дослідницьких ідеалів та орієнтацій. Зміни методів поповнення джерельних колекцій визначали відповідний розвиток змістовної складової зібрань, пріоритетності тих чи інших типів пам'яток актуалізованої дослідником тематики. Таким чином, накопичення джерельного матеріалу залежало від рівня й особливостей евристичної роботи, її місця та ролі, визначених дослідником старовини у власних студіях. Рукописні й друковані книги, періодика або окремі документи і твори, в оригіналах чи копіях, передавалися разом зі спадщиною, дарувалися, обмінювалися, купувалися, позичалися, копіювалися, списувалися, вилучалися з усіх доступних архівосховищ (відомчих, корпоративних, приватних), а також створювалися самими власниками зібрань. Відмінність та поєднання шляхів поповнення «антикварних» колекцій зумовлювало їх комплексність і, разом з тим, залежало від багатьох умов: рівня освіченості збирача, його залученості до історичних вправ, зв'язку історичних студій зі службовими обов'язками, особистих захоплень старовиною, інтелектуального оточення, особливостей тогочасної комунікативної системи тощо. Це добре репрезентовано наративними джерелами багатьох «антикваріїв».

Так, генеральний хорунжий Микола Данилович Ханенко (1691–1760) мав значну власну бібліотеку та рукописне зібрання (основна частина якого зберігалася у селі Городище Стародубського повіту) і піклувався про їх поповнення. Він цікавився історією своєї батьківщини і у своїй урядовій діяльності мав потребу в тих чи інших історичних матеріалах (про що і свідчать записи з його щоденника). Фамільний архів М.Д. Ханенка являв собою дуже цінну збірку документів та історичних праць. Тут були і конституції польських сеймів, і українсько-московські договори (так звані «гетьманські статті»), і різні укази царського уряду другої половини XVII – першої половини XVIII ст., і службові, фамільні, особисті папери генерального хорунжого. Серед цих паперів був, між іншим, і рукопис «Краткое описание Малороссийского края». Саме з архіву М.Д. Ханенка походить славнозвісна збірка державних актів і листування гетьмана П. Орлика, опублікована в 1847 р. О.М. Бодяньським. Немає жодного сумніву, що історична література була багато представлена в бібліотеці М.Д. Ханенка, яка складалася з латинських, польських, німецьких і руських (до 150 назв)

книг і потім була подарована його спадкоємцями Новгород-Сіверській гімназії [13, с. 247-249; 10, с. 151; 4, с. 117-124].

М.Д. Ханенко постійно читав книги й газети, цікавився новинами, турбувався про впорядкування колекції (зокрема, мав власного «секретаря», який слідкував за її збереженням і виконував доручення щодо пошуку певного матеріалу). Генеральний хорунжий дарував, купував, обмінював, позичав літературу (для читання або копіювання, виписування потрібної інформації) та й сам отримував «книжкові» подарунки. Його «Щоденник» насичений подібними свідченнями. Наприклад, 6 жовтня 1730 р. М.Д. Ханенко зазначив: «При отклоне отец архимандрит дал мне и жене, також отец Негребецкий по книжке. Две псалтырки куплены за 1 рубль 20 копеек. Отец эконоом книжку и свечку подарил же» [16, с. 14], а 10 травня 1733 р. записав: «Отец же архимандрит подарил мне и сыну две книжки латинские» [16, с. 111].

Про придбання книжок і періодики свідчать, зокрема, наступні щоденникові записи. 26 квітня 1733 р.: «Антону Дону дан 1 р. за псалтырь и на дорогу» [16, с. 109]. 25 листопада 1743 р.: «При отъезде из Козельца вручены асаулу полковому Шуму 5 р., для отсылки в Киев, на покупку некоторых книжек при письме моем до сотника киевского Павла Гудима» [16, с. 235]. 17 грудня 1752 р.: «Писал в С.-П.-Бург до Вайникова, до Карновича и до секретаря академии наук Петра Ивановича Ханина о газетах на 1753-й год, о календаре новом и о книгах вновь напечатанных [...]» [16, с. 478]. 12 липня 1753 р.: «Писал письма в Москву до Новоторжцева и до Кирилла Лобисевича с посылкою 2-х рублей 50 к. за газеты сего 1753-го года» [16, с. 500]. 11 жовтня 1753 р.: «Писал письма [...] до Лобисевича о газетах» [16, с. 508]. 31 жовтня 1753 р.: «Писаны письма в Москву до Лобисевича о газетах» [16, с. 511] і т.д. (Відомо, що Кирило Кирилович Лобисевич та Федір Християнович Фелькнер були постачальниками газет для М.Д. Ханенка [4, с. 123–124]).

Генеральний хорунжий активно позичав та обмінювався літературою з таким ж, як і він, бібліофілами. Так, 10 лютого 1733 р. М.Д. Ханенко зазначив: «Зоставлена у ясновельможного (гетьмана Д. Апостола) книжка рукописная моя разговоров генерала Паткуля с министром Герцом в царствии мертвых, а поручена в диспозицию пана Скоропадского, чтоб не завалилась» [16, с. 98]. 12 вересня 1733 р. він обмінявся літературою з чернігівським майором П.І. Стрешньовим: «Того ж майора обослали водкою, вишневою и хлебом и двое карт ему подарил, а после обеда он же был в доме моем, которому сыр и два кавуна поднес, а он мне дал часть “Разговоров в государстве мертвых”» [16, с. 124]. 8 травня 1742 р. М.Д. Ханенко записав: «После обеда был у асаула генерального Якубовича, у которого и книжку, уставом писанную, де тетрадь о походах государя Петра Великого императора и самодержца всероссийского взял [...]» [16, с. 152]. 20 грудня 1742 р. він зазначив: «Полковник полтавский г. Кочубей и игумен петропавловский Никифор Грибовский были у меня зрана и полковнику-ж

позичені 3 р., книги Уложеніе Воинских Уставов и книга печатных указов, и отданы опять» [16, с. 186]. Подібні записи зустрічаються в щоденнику і далі. 3 лютого 1753 р.: «Писаны письма в Москву до полковника гадяцкого Галецкого, до Туманского, до переводчика синодального Полетики о библии, до Лобисевича, до Карновича, да в Петербург до Вайникова и до сына в Киль, да посланы при письмах в Стародуб, через Данила Покорского, до Ивана Гамалеи печатных газет номеров 11, а до Федора Корецкого С.П. Бурский на сей год календарь» [16, с. 483]. 28 лютого 1753 р.: «При письме до Ивана Гамалеи посланы газеты номеров 6, а именно: 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13 [...]» [16, с. 486]. 15 березня 1753 р.: «При письме до Ивана Гамалеи посланы три номера газет: 10, 14 и 15-й» [16, с. 488]. 29 квітня 1753 р.: «Был в монастыре у архиерея Арсения, взял у него новоисправленную печатную библию для прочитания, а отголь прибыл поздно в Комань» [16, с. 491] тощо.

Про те, що метою обміну книгами, паперами, періодикою, картами, календарями було їх копіювання або часткове переписування свідчать наступні щоденникові факти. 4 листопада 1742 р.: «Начал писец гадяцкого полку переписывать книгу Разговоров в царствии мертвых Кароля 12, короля шведского, с герцогом голштейн-готторопским Фридрихом» [16, с. 180]. 28 березня 1753 р.: «Протопоп погарский и Кочержинский у нас были и книжку рукописную мою протопоп для переписи взял» [16, с. 489-490] і т.д. За підрахунками сучасного українського дослідника Сергія Івановича Білокіня всього щоденник містить 183 «книжкових» записи, з яких 63 (34, 4 % від загальної кількості) зроблені в Україні [4, с. 119]. Отже, перебуваючи в столицях, М.Д. Ханенко інтенсивніше накопичував літературу для свого зібрання, що визначалося тамтешнім інтелектуальним середовищем й видавничою інфраструктурою, які формували попит і пропозицію, читацькі інтереси та відповідні ідейні орієнтири. Набуту літературу (яка, до речі, виписувалася також із-за кордону) М.Д. Ханенко не тільки читав. Маючи добру освіту і володіючи польською, німецькою та латинською мовами, він займався перекладами й компіляцією цікавих йому творів різної тематики (його бібліотека містила як історичні праці, так і літературу з мистецтва, географії, фізики, медицини, теологічні й політичні трактати, календарі, атласи, карти, словники, граматики, періодику, художні твори тощо). Тому «антикварна» колекція була важливим складником духовного розвитку її власника й слугувала йому як у службовій, так і в особистій інтелектуальній діяльності.

Щоденник генерального підскарбія Якова Андрійовича Марковича (1696-1770) також насичений відомостями про купівлю, обмін, дарування, позичання і замовлення книг та періодики, які здійснювалися автором як особисто, так і через різних довірених осіб протягом усього часу ведення записів [12, ч. I, с. 54, 99, 151, 161, 169; 12, ч. II, с. 215, 218, 220, 226, 227, 251, 276, 282; 12, ч. III, с. 70, 85, 89, 93, 105, 114, 215, 363, 388, 399; 12, ч. IV, с. 1, 300, 364, 365; 9, с. 121-124]. Наприклад, 18 березня 1728 р. Я.А. Маркович зазначив: «Сегодня историю польскую, в томах 3-х, купил за 2 р.», а 28

березня 1728 р. записав: «Сегодня купилем книжку русскую – Синопис давний за полтину» [12, ч. II, с. 215, 220]. Цікаві також наступні відомості щоденника. 10 січня 1729 р.: «Ездилем с Дмитрошком в слободу немецкую до продажной библиотеки» [12, ч. II, с. 276]. 28 вересня 1734 р.: «Полковник Лубенский (П.Д. Апостол) купил за мои деньги [...] 5 книжек от 1728-го по 1733 год» [12, ч. III, с. 399]. 4 січня 1735 р.: «Писал до Заруцкого в С.П. Бург, чтоб купил Примечания на 1734 год, также газет французских от сентевр. И пару чашек фарфоровых» [12, ч. IV, с. 1]. 23 лютого 1742 р.: «Были в Академии за покупкою книг и смотрели кунсткамеры, глобусы, библиотеки и других диковинок» [6, с. 157]. 1 листопада 1742 р.: «Ездил до почтмейстера Владимира Владимировича фон Пестеля, которому отдал 18 рублей на газеты французские, амстердамские, на будущий 1743 год» [6, с. 181]. 24 липня 1747 р.: «Отдал Кугарскому библию польскую и газеты французские и для оправы» [6, с. 250]. 7 листопада 1749 р.: «Через казака отправил до полковника Лубенского [...] газеты» [6, с. 277] і т.д. Ці та багато подібних щоденникових записів свідчать, що справа придбання й «споживання» літератури займала вагоме місце у повсякденному житті Я.А. Марковича, і характеризують його завзятим бібліофілом.

Зі сторінок свого щоденника Я.А. Маркович постає невтомним збирачем різних стародруків, рукописів, книг, календарів, карт і тогочасної періодики як вітчизняного, так і закордонного походження, що свідчить про його неабиякі книжкові інтереси та читацькі захоплення [9].

Я.А. Маркович цікавився богословською, філософською, історичною, політичною, природничою, медичною літературою, переважно закордонного походження, і постійно намагався збільшувати свою бібліотеку. Він робив облік наявних книг, піклувався про їх стан, використовував у власних літературних вправах [12, ч. I, с. 76, 78, 158, 205, 210, 220, 271, 278, 292; 12, ч. II, с. 273, 290, 291, 308; 12, ч. III, с. 107; 12, ч. IV, с. 130; 9, с. 115]. Так, 25 лютого 1725 р., перебуваючи в Глухові, Я.А. Маркович зазначив: «Книги в библиотеках пересмотривалем, которых в скрыне показалось и зложилось 66, а в библиотеце 146, в той же библиотеце с другой стороны 44, а вынятых в поход 31, итого всех 287 и более» [12, ч. I, с. 205]. А вже наступного дня він зауважив: «Книги пересмотривалем все и знову поскладаем, отобраем с собою 32, а оставилем в скрыне 69, в библиотеце сей стороне 144, а в другой 44, итого всех 289» [12, ч. I, с. 205]. 11 березня 1725 р. у Ромні Я.А. Маркович записав: «Книг в Ромне оставленных пересмотривалем и показалось: богословских 21, философских 12, исторических 10, медицинских 5, прочих 8, и того всех 56, а из Глухова привезлем 32, и того тут всех 345» [12, ч. I, с. 210-211]. 8 липня 1729 р. у Глухові він зазначив: «Сегодня не ездилем никуда, а пересмотривалем книг своих и пересушивалем, которых по исчислению показалось: больших книг самых – 88, аркушевых – 29, четвертковых и малых – 223, итого 340» [12, ч. IV, с. 130]. 27 квітня 1737 р. Я.А. Маркович записав: «Книг в Сваркове всех попалось 290, из сего числа Лашкевичу одна, а Столковскому 2 [...]. Да в Сваркове ж [...] с того числа

осталось 29, а в Глухове есть 8, в т.ч. библиотеки киевской 2» [12, ч. II, с. 308]. Тобто Я.А. Маркович проводив своєрідну реєстрацію свого зібрання (яке зберігалося у Ромнах, Глухові та Сваркові), розподіляючи книги за різними категоріями, що полегшувало використання й поповнення бібліотеки, контроль за позиченими примірниками.

На ґрунті спільних бібліофільських зацікавлень Я.А. Маркович листувався з Ф. Прокоповичем, П.Д. Апостолом, О.А. Безбородьком, Г.М. Тепловим та іншими відомими збирачами, у яких позичав і замовляв необхідну літературу, водночас надаючи їм власні книги, журнали, газети й календарі [12, ч. II, с. 282; 12, ч. III, с. 105, 164, 399; 12, ч. IV, с. 32, 340; 14; 9, с. 123-124]. Так, 5 лютого 1729 р. він зазначив: «Архиерей новгородский (Ф. Прокопович) прислал ко мне книжек 5: четыре Буддея, пятую Данила Гусция, епископа Абриценского под титулом *Demonstratio evangelica*» [12, ч. II, с. 282]. 1 листопада 1750 р. Я.А. Маркович зауважив: «Полковник Лубенский прислал мне первый том истории короля Шведского; третий и четвертый оставил у себя для прочитания, а второй том ошибочно не прислан из Бреславля. За эти книги заплачено 11 рейхталлеров и 15 чешских» [6, с. 288]. 27 лютого 1752 р. він записав: «Ездил рано во дворец гетманский и был у Теплова, который подарил мне книжку по философии» [6, с. 302]. Отже, інтелектуальні інтереси Я.А. Марковича знаходили підтримку серед освіченого кола тогочасної еліти, що стимулювало пошук, збирання й використання книг, відображаючи характерну рису духовного життя провідної верстви українського суспільства першої половини XVIII ст.

Подібну евристичну й збиральницьку роботу проводив відомий громадський діяч, історик, правознавець та перекладач Григорій Андрійович Полетика (1725-1784), свідченням чого є його приватне листування [2; 17; 18]. Він постійно прохав своїх родичів, друзів і знайомих відшукати, придбати, виписати, надіслати потрібну йому літературу, давав «книжкові» доручення сину Василю. Так, у листі 1771 р. до президента Адміралтейської колегії князя Івана Логгіновича Голенищева-Кутузова Г.А. Полетика розповів про загибель і цінність свого першого зібрання: «А между тем имел несчастье в бывший мая 23 дня в С.-Петербурге, на Васильевском острове, пожар потерять все мои пожитки и нужные к содержанию и пропитанию моему вещи, а что всего для меня большей дороже – и всю мою библиотеку, состоявшую из нескольких тысяч книг, о которой как вручитель сего приятель мой Василий Александрович Шарапов, так и многие другие ваше сиятельство уверить могут, что она была одна из лучших в российском государстве библиотек; а особливо что касается до собрания моего российских рукописных и печатных книг, то без похвальбы могу пред вашим сиятельством выговорить, что такового не токмо ни у одного из партикулярных людей не было, но и с государственными российскими библиотеками моя в первенстве, в редкости и древности книг, препираться могла» [2, с. 103]. Цей епістолярний уривок показує наскільки цінував

Г.А. Полетика свою джерельну колекцію та засвідчує його авторитет як збирача й знавця старожитностей.

У листі від 7 вересня 1780 р. до синів, які тоді навчалися у Вітебську, Г.А. Полетика прохає Василя відшукати і надіслати певну літературу: «Если есть, Васенька, печатные учреждения ли, или как их названо, о народном воспитании в Польше, то пожалуй, при каком либо случае, а не через почту, пришли мне их чрез Могилев, чтоб я мог чрез оные выразуметь, чему вы там можете выучиться [...]. Еще ж, Васенька, прошу тебя, когда можешь сыскаться в тамошних библиотеках – Starowolscii, Eques Polonus (праця польського історика Шимона Старовольського) и сия книжка невелика, то на мой счет всю переписать, если ж велика и переписка дорого станет, то пожалуй найми переписать хотя те самые места, на которых он говорит о начале и учреждении казаков и о всем, что до них касается, замечая – на которой странице или страницах то написано, да и титул, и место печатания книги прописать. Я уже давно его печатного сыскиваю и ожидаю, но видно, что не дожждаться» [18, 1893, кн. 5, с. 226-227]. Подібні прохання зустрічаємо і в наступному листуванні Г.А. Полетика з синами. 4 вересня 1781 р. у листі до Василя він зазначив: «Любезный мой сын Василий! Мне нужны здесь межевые инструкции, из которых первая напечатана в лист и переплетена в серую бумагу, а другая в 8 долю листа, церковною печатью, и переплетена в золотую бумагу, а на корешке красная кожа. Отыщи пожалуй оные книжки в библиотеке, и завернув в бумагу, пришли с сими подводами [...]. Хотя написано выше сего, что мне надобны одни только инструкции, но не меньше того нужда требует иметь мне здесь и указные книги, и для того пожалуй, Васенька, пришли мне и указные книги 1714, 1725, да и привезенные мною вновь две же указные 1714, 1763 и прочих годов книги, уклад их порядочно, приказав бережно везть, чтоб не потерлись» [18, 1893, кн. 6, с. 493-494]. 1 травня 1783 р. у листі до синів, які вже навчалися у Віленському університеті, Г.А. Полетика писав: «Хотя я в данном тебе, Василий, реестре и записал Твардовского войну домовую (епічна поема польського письменника, поета й хроніста Самуеля Твардовського), но я уже оную получил от преосвященного могилевского, и для того ты ее не покупай, а вместо того не сыщется ли *Vespas Kochvii, Annales Poloniae Climacteres Tom. III. Cracoviae 1683* (твір польського історика Веспасіана Коховського) и другие какие попадутся служащие к российской, а особливо к малороссийской истории, о которых ты знаешь, что у меня их нет; а все что на покупку книг для меня издержишь, пиши ко мне, чтоб я те деньги, по прошествии года, мог вам возвращать [...]. Еще ж не попадетя ли вам – *Alb. W. Koialowicz, Historiae Litwanae, pars prior, Dantisci 1650. Posterior. Antverpinae, 1699* (праця литовського й польського історика Альберта Кояловича), то купите» [18, 1893, кн. 6, с. 499-500]. Отже, Г.А. Полетика часто давав «книжкові» доручення сину Василю і, таким чином, залучав його до комплектування й поповнення свого зібрання та, водночас, сприяв формуванню його власних історичних, бібліофільських, загальнонаукових інтересів.

Звернення про розшук, придбання й копіювання книжок Г.А. Полетика спрямовував і до свого двоюрідного брата Григорія Івановича, який в той час служив послом у Відні, та до визначного громадського і церковного діяча, архієпископа Могилівського, Мстиславського та Оршанського Георгія Кониського. Так, у листі від 3 червня 1782 р. Г. Кониський писав Г.А. Полетиці: «Высокородный господин, коллежский советник! Милостивый государь и благодетель мой! Сегодня имел я честь получить почтеннейшее писание ваше и в любезнейших ваших сыновьях, как самого вас видя, радовался. *Annales Rudawscy* прошу принять в число книг ваших, при коем еще посылаются *Piasocy Chronicon* и *Starowolscy, Tractatus tres*, по требованию вашему, да сверх того два тома Длугоша, с коих в последнем приданы старые польские писатели, как то: Кадлубко, *Sarnicius, Orechowius etc.*, и еще посылаются ж *Regenwolscy, Systema Chronologicus*, и *Pastory, Historia Polona plenior* (йдеться про історичні твори польських авторів Яна Рудавського, Павла Пясецького, Шимона Старовольського, Яна Длугоша, Вінцентія Кадлубека, Станіслава Сарницького, Станіслава Оріховського, Адріана Регенвольського та Йоахима Пасторія). *Kożalowicza* и Кобержицького, как и Старовольського, *Eques Polonus*, не находится у меня (праці польських істориків Альберта Кояловича, Станіслава Кобержицького і Шимона Старовольського). Равно ж к благоденствию вашему не могут (*sic*) услужить вам ни одним гербаром, понеже сам не имею. В следующем сентябре нужда будет мне посылать нарочно в Варшаву. Какие вам надобны книги, извольте прислать мне реестр» [18, 1895, кн. 5, с. 239]. А в листі від 15 жовтня 1784 р. Г. Кониський повідомляв: «Требуемых конституций вами в Могилеве в продаже нет; и никто даже из самых адвокатов не выписывает оных, яко не составляющих ныне под российской державою ни законоположения, ниже истории нужной» [18, 1895, кн. 6, с. 363]. Таким чином, Г. Кониський виступав одним із найголовніших «вчених кореспондентів» Г.А. Полетика та був його співробітником в евристичній роботі, активно постачаючи необхідну історичну літературу.

Подібну пошукову роботу здійснював і Г.І. Полетика. Зокрема, у листі від 11 серпня 1784 р. він інформував Г.А. Полетику: «Какие книжки достал я из других мест, через одного из здешних книгопродавцев, такие и посылаю вам при нынешнем случае; а впредь увидим, что воспоследует из комиссии, уже давно от меня данной, а ныне повторенной, тому же книгопродавцу. Не о Старовольсциевом польском рыцаре, но о навигации Борзимовского до Любека (?), неоднократно писано от меня в Варшаву, чтобы справиться о сей книге в библиотеке Залуского, и выписать из нее то, что касается [*p*]oczątku *kozaczy[z]ny* (походження козацтва); однако из всех обещаний, кои мне сделаны были от двух приятелей, поныне ничего не вышло» [18, 1895, кн. 6, с. 358]. Тобто Г.А. Полетика створив своєрідну мережу співробітників для ефективного комплектування свого зібрання із знавців і аматорів історичних джерел, яка становила важливу частину його інтелектуального оточення та

сприяла формуванню нових дослідницьких інтересів, ідей і зв'язків, їх обміну й розвитку, впливаючи на еволюцію «антикварних» студій.

У своєму епістолярії громадсько-політичний діяч і колекціонер Василь Григорович Полетика (1765-1845) залишив свідоцтва про власну збиральницьку діяльність [2, с. 106-107; 5, с. 51, 52, 56]. Наприклад, у листі від 23 квітня 1809 р. до А.І. Чепи він писав: «Везде стараюсь я сыскивать сведения до малороссийской истории относящиеся, но мало оных нахожу. До сих пор мы не имеем полных бытоописаний отечества нашего. Верные и важнейшие следы оных теряются по примечанию моему столько же в несчастных опустошениях края нашего и истреблениях оных, сколько и в самих запущениях. Писатель сей истории находит для себя препоны сии и бросает перо свое. Кроме того, что беспристрастного будет только читать потомство. Малая способность, слабые знания мои и то, отвлекают меня от труда сего, сколько я о предприятии его не думаю» [5, с. 52]. Таке усвідомлення цінності історичних джерел, їх необхідності для створення праці з вітчизняної історії поділялося усіма «антикваріями». Разом з тим, В.Г. Полетика підкреслив характерні проблеми українського історіописання другої половини XVIII – середини XIX ст., зазначивши суспільну важливість історичних студій.

У своєму листуванні інший відомий «антикварій» Андріан Іванович Чепа (176?-182?) неодноразово згадував про власні евристично-дослідницькі захоплення [1; 3; 5; 7]. Так, у листі до В.Г. Полетики від 17 лютого 1810 р. він повідомляв: «Я занимаюсь собиранием всяких бумаг до Малороссии касающихся, не только исторических документов, но и всяких до прав обстоятельств и состояния народа касающихся пьес. Бумаги мои о Малороссии привожу в порядок, удобный к приисканию. Я сделал некоторое систематическое расположение. Недостающие стараюсь отыскать, заимствовать у знакомых, но еще с малым успехом» [5, с. 59]. Наведений епістолярний уривок свідчить, що, окрім активної евристичної практики, тогочасні збирачі джерел піклувалися також про їх систематизацію, класифікацію накопиченого матеріалу з метою кращого упорядкування власної колекції та полегшення пошуку необхідної інформації. Хоча зібрання А.І. Чепи з часом розпорошилося, але завдяки його використанню українськими істориками (Я.М. Марковичем, Д.М. Бантишем-Каменським) значно прислужилося тогочасним історичним студіям. В ІР НБУВ зберігається копія документу кінця XVIII ст., що розкриває зміст однієї з рукописних книг-збірників, повернутої невідомому власнику після смерті Я.М. Марковича [8]. Ймовірно цей реєстр історичних матеріалів, що складала рукописну книгу, належить А.І. Чепі, який турбувався розшуком й поверненням позичених Я.М. Марковичу джерел.

Відомий український вчений Опанас Филимонович Шафонський (1740–1811), реалізуючи власні «антикварні» інтереси, особисто розшукував історичні документи в архівах, скрупульозно вивчаючи монастирські, цехові, магістратські, ратушні та приватні фамільні архіви. Так, у листі до генерал-

аншефа Петра Дмитриевича Єропкина від 8 червня 1804 р. він зазначав: «Когда я в 1779 году, по препоручению мне бывшей государственной медицинской коллегии, ездил из Москвы в Киев, то по всем тамошним монастырям старался отыскать записки, из которых бы можно получить сведения о истории Киева и Малороссии, во время владения в них киевскими великими князьями, о переселении многих княжеских и дворянских российских фамилий из Киева и Чернигова в Великую Россию, о разорении Киева и всего южного края в 1240 году от татарского хана Батые, о смертоубийстве сим ханом, в 1243 году, последнего черниговского князя Михаила Всеволодовича и боярина его Федора, о завладении в 1320 году литовским князем Гедимином всею южною Россиею, о присоединении ее и всей Литвы в 1471 году к польской короне и о пребывании оной до 1654 года под польским владением. Из всего сего не мог я ничего отыскать, кроме описания казацкого против Польши смятения, их с поляками войны и отдачи в 1654 году себя в российское подданство. Если до нашествия татар и были в монастырях какие исторические записки, то все оные опустошением его и после самых поляков и бывшими между тем многими пожарами истреблены» [15, с. 143-144].

Наведений епістолярний уривок свідчить про широкі історичні зацікавлення О.Ф. Шафонського, які виразно сформувалися задовго до початку праці над «Черниговского наместничества топографическим описанием» (1786) і, напевно, виражали його особисте «антикварне» хобі. Вже працюючи над складанням топографічного опису (за дорученням чернігівського губернатора Андрія Степановича Милорадовича) і розуміючи необхідність особистого ознайомлення зі станом справ на місцях, О.Ф. Шафонський, як записав він у тому ж листі, «выискивал по монастырям и по архивам присутственных мест разные записки и сведения, принадлежащие до малороссийской истории» [15, с. 146]. Отже дослідник усвідомлював важливість евристичної роботи, що мала стати запорукою якісного виконання творчого задуму і становила його необхідну умову.

Російська дослідниця Є.М. Косачевська опублікувала цікаве листування Миколи Андрійовича Маркевича (1804-1860) з відомим славістом, істориком, філологом й археографом О.М. Бодянським, яке розкриває особливості евристично-дослідницької практики М.А. Маркевича (комплексний характер пошукової роботи, переважна орієнтація на історико-етнографічні джерела, надання вагомої ролі музично-фольклорним скарбам), висвітлює творчу співпрацю обох вчених з дослідження українського минулого і окреслює коло інтелектуальних зв'язків, інтересів та прагнень кореспондентів [11].

Зі своїх листів М.А. Маркевич постає невтомним збирачем різноманітного джерельного матеріалу, щиро зацікавленим у його оприлюдненні на сторінках редактованих О.М. Бодянським «Чтений», активним і цілеспрямованим дослідником української історії, культури, етнографії, фольклору й музики. Так, зокрема, описуючи свої господарські справи й родинні відвідини, М.А. Маркевич у листі від 10 березня 1848 р. зазначив: «Но в этих поездках хозяйственных, в этих визитах родственных и

соседственных я не терял из виду истории нашего края. Последствием вояжа моего было приобретение 39 номеров разных бумаг и книг рукописных, относящихся к истории, статистике и судопроизводству нашего края. Этого недовольно: мне подарил почтенный мой сосед, бывший наставник мой, Павел Павлович Белецкий – свои огромные труды, весьма важные и полные, о которых я уже известил академию наук, и жду ответа. Это: «Грамматика и Словарь Малороссийского языка». Книги необходимые для точного понятия древних Южно- и Западнорусских рукописей» [11, с. 218-219]. А в листі від 9 квітня 1848 р. М.А. Маркевич інформував свого московського колегу: «На днях обратился ко мне некий Архивариус некоего Архива в некоем городе; он просил три раза губернское правление о позволении сжечь все ненужные бумаги, коим свыше 148 лет; не получив ответа, он обратился ко мне с просьбой рассмотреть этот архив, в коем по справке, мною наведенной, оказались бумаги за 280 лет, и через моего агента просил меня, чтобы я его избавил от бумаг, ему ненужных, «ибо их описи не имеется». Предполагаю, что это мне будет стоить. Если не кормленого кабана, так пуд лумпу или барило горилки» [11, с. 223]. Наведені епістолярні уривки свідчать наскільки різноманітними були шляхи потрапляння історичних матеріалів до «антикварних» колекцій.

Усі наступні епістоли М.А. Маркевича так само насичені інформацією про розшуки й придбання джерельного матеріалу, підготовки його до видання й використання у власних творах. Причому, історик постійно прагнув поділитися своїм евристичним надбанням, добре усвідомлюючи його значення для історичної науки, і закликав інших до пошуку, збереження й публікації важливих пам'яток минулого. Листування М.А. Маркевича відображає його міцний творчий зв'язок з провідними вченими країни, а отже засвідчує важливість і популярність «української тематики» у тогочасному інтелектуальному просторі.

Інтерес до минулого своєї батьківщини, свого роду, краю, сучасних суспільно-політичних подій, духовно-культурних процесів і тенденцій яскраво виражається характером «антикварних» зібрань, тематичним змістом приватних колекцій, що представляють розвиток певних зацікавлень їх власників й відображають особливості їх інтелектуального життя. Такі зібрання мали багатофункціональне призначення та використовувалися власниками з різною метою. Окрім суто утилітарних мотивів (підтвердження власницьких прав на маєтності, фамільних чи особистих привілеїв, заслуг і титулів, а отже авторитету конкретної родини, роду або фамілії, її суспільно-економічного й правового статусу), матеріали «антикварних» зібрань мали важливе освітньо-виховне значення, оскільки сприяли формуванню національної ідентичності та почуття патріотизму до своєї малої вітчизни. Приватна колекція рукописів і книг виконувала роль архіву фамільної пам'яті, скарбниці набутого історичного досвіду, що становило вагому основу для духовно-інтелектуального розвитку особистості. Усвідомлення цінності приватних зібрань як комплексів джерел знань про минуле та їх

активне використання в історичних дослідженнях багато в чому стимулювалося суспільно-політичною ситуацією другої половини XVIII – середини XIX ст., а саме необхідністю нобілітації української еліти в умовах інкорпораційного процесу, і пов'язаним з цим зростанням суспільної свідомості та активності. Саме в цей період джерельні зібрання набули тієї актуалізації, яка визначила їх основною метою «антикварного руху» і взірцем для створення наступних колекцій.

Бібліографічні посилання:

1. А.Л. [Лазаревский А.М.] Два письма А.И. Чепы, собирателя конца XVIII в. письменных памятников по истории Малороссии / А.М. Лазаревский // Киевская старина. – 1890. – Кн.5. (Документы, известия и заметки). – С.364-369.
2. А.Л. [Лазаревский А.М.] Отрывки из семейного архива Полетик / А.М. Лазаревский // Киевская старина. – 1891. – Кн. 4. – С.97-116.
3. А.Л. [Лазаревский А.М.] Письмо А.И. Чепы к В.Г. Полетике / А.М. Лазаревский // Киевская старина. – 1901. – Кн. 10. (Документы, известия и заметки). – С.8-9.
4. Білокінь С. Книжні інтереси Миколи Ханенка / С. Білокінь // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1998. – Вип. 5. – С.117-124.
5. Горленко В.П. Из истории южно-русского общества начала XIX века (письма В.И. Чарныша, А.И. Чепы, В.Г. Полетики и заметки к ним) / В.П. Горленко // Киевская старина. – 1893. – Кн.1. – С.41-76.
6. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. Ч. II. / Изд. Александра Марковича. – М.: В типографии В. Готье, 1859. – 242 с.
7. Журба О.І. «Представьте вы себе, какой зверь был Гетман! Это были пренечестивые деспоты!» (з листа свідомого українського патріота, автономіста та традиціоналіста початку XIX століття) / О.І. Журба // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Д.: «Ліра», 2009. – Вип.3. – С.161-220.
8. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України, ф. 1, спр. 58245. – Перечень книг, вернувшись к невідомому власнику після смерті Я.М. Марковича. Кінець XVIII ст. Копія. 1 ед. хр., 2 л.
9. Каганов И.Я. Я. Маркович и его «Дневник» как материал для истории просветительства на Украине в первой половине XVIII века / И.Я. Каганов // Проблемы русского Просвещения в литературе XVIII века. – М.-Л., 1961. – С.113-126.
10. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій / Я.С. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
11. Косачевская Е.М. Письма Н.А. Маркевича к О.М. Бодянскому. Из истории русско-украинских научных и культурных контактов / Е.М. Косачевская //

- Духовная культура славянских народов. Литература. Фольклор. История: сб. статей к IX Международному съезду славистов. – М., 1983. – С.210-241.
12. Маркович Я. Дневник, ч.I (1717-1725). – К., 1893; ч.II (1726-1729). – К., 1895; ч.III (1730–1734) / Я. Маркович. Под ред. А.М. Лазаревского. – К., 1897; ч.IV (1735–1740) / Я. Маркович. Под ред. В.Л. Модзалевского. – К.-Л., 1913.
 13. Мезько-Оглоблин О. Люди Старої України та інші праці / О. Мезько-Оглоблин / Редактор Любомир Р. Винар. – Острог-Нью-Йорк, 2000. – 456 с.
 14. Петров Н. Интимная переписка Феофана Прокоповича с Яковом Марковичем / Н. Петров // Киевская старина. – 1882. – Кн. 6. – С. 498–508.
 15. Стороженко Н.В. Из фамильных преданий и архивов. VI. Письмо А.Ф. Шафонского к генерал-аншефу П.Д. Еропкину / Н.В. Стороженко // Киевская старина. – 1891. – Кн. 7. (Документы, известия и заметки). – С.143-146.
 16. Ханенко Н. Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко 1727–1753 гг. / Н. Ханенко. Под ред. А.М. Лазаревского. – К., 1884. – 524 с.
 17. Частная переписка Г.А. Полетики (1750–1784) с портретом. Изд. «Киевской Старины» / Под ред. А.М. Лазаревского. – К., 1895. – II, 229, [1] с.
 18. Частная переписка Григория Андреевича Полетики (1750-1784) / Предисл. и примеч. А.М. Лазаревского // Киевская старина. – 1893. – Кн.3. – С.493–527; Кн.4. – С.98-119; Кн.5. – С.209-227; Кн.6. – С.491-506; Кн.10. – С.112-123; Кн.11. – С.298-315; 1894. – Кн.4. – С.128-145; Кн.6. – С.496-513; Кн.10. – С.111-135; 1895. – Кн.5. – С.239-262; Кн.6. – С.350-366; Кн.7-8. – С.85-99.

Д.В. Москалёв

**Пути формирования и комплектования
коллекций источников украинских «антиквариев»**

Статья посвящена исследованию особенностей формирования и комплектования частных собраний источников украинских «антиквариев» второй половины XVIII – середины XIX в. на основе анализа их нарративов.
Ключевые слова: «антикварное движение», Левобережная Украина, собрание источников, исторические исследования, эвристическая практика, археографическая деятельность, историографический процесс.

D.V. Moskalev

**Means formation and acquisition
collection sources Ukrainian "antiquarians"**

The article deals with the features of formation and acquisition of private collections sources Ukrainian "antiquarians" for the second half of the XVIII – in the middle XIX century, based on their narratives.
Keywords: "antiquarian movement", Left-bank Ukraine, a collection of sources, historical research, heuristic practice, archeographic activities, historiographical process.